भारतातील न्यायालयीन सक्रियतेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.आशा नरसिंगराव गिते
लोज प्रशास-ा विभाज प्रमुज
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुख्येड

प्रस्तावना (Introduction) :-

-यायालयीन सक्रियतेचा अभ्यास करण्या अगोदर भारतातील संसदीय लोकशाहीची चौकट समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतावर इंग्लंडच्या संसदीय लोकशाहीचा प्रभाव दिसून येत असला तरी न्यायालयीन सक्रियतेच्या बाबतीत अमेरिकेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कारण माँटेस्क्यू यांच्या सत्ता विभाजनाच्या सिद्धांतानुसार संसदीय लोकशाहीचे कायदेमंडळ, कार्यकार मंडळ आणि न्यायमंडळ अशी त्रिस्तरीय व्यवस्था करण्यात आली. या तत्त्वानुसार कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ स्वतंत्र आहेत. हे तत्त्व सर्व प्रथम अमेरिकेने स्वीकारले. भारताने सत्ता विभाजनाचे तत्त्व पूर्णपणे स्वीकारले नसले तरी मर्यादित अर्थाने यांचा स्वीजार जरू-ा कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळापासून न्यायालयाला स्वतंत्र ठेवण्यात आले. त्यानुसार कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळाने दुसऱ्यांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप न करता स्वतंत्र्यरित्या कार्य करण्यासाठी सत्ता संतुलनाचे तत्त्व स्वीकारण्यात आले. परंतु काहीवेळा कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ योग्य कार्य करीत नसल्यास सत्ता संतुलनाच्या तत्त्वाला तढा जातो. कारण शासन लोकांच्या भावनेला आहारी जावून भावनीक पातळीवर राजकारण करण्यासाठी कायदे करीत असते. परंतु अशा कायद्याला न्यायालयात आव्हान देण्यात येते. अशाच प्रकरणातून -यायालयी-ा सक्रियता ही संकल्पना 1980 च्या दरम्यान भारतात उदयास आली. भारतात कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ आपापली जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडताना दिसत नाहीत. संसदेचा खालावलेला दर्जा शासन कारभारातील मोठ्या प्रमाणात आढळणारा भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीकरण, लोकशाही मूल्यांचा झालेला ऱ्हास इत्यादी कारणांमुळे संसद आणि कार्यकारीमंडळाची कार्यक्षमता घटली आहे. या प्रक्रियेमुळे सामान्य जनता आपल्या आशा आकांक्षांच्या पूर्ततेसाठी न्यायालयाकडे दाद मागू लागली. भारतातील न्यायमंडळाने सुरूवातीच्या काळातील तांत्रिक व अतिवैधानिक दृष्टिकोनाचा त्याग करून सामान्य जनतेच्या अपेक्षांना प्रतिसाद देऊन शासन-प्रशासनाच्या क्षेत्रात आपली सक्रियता वाढविली. यातूनच भारतीय राजकीय पटलावर छ्न्यायालयीन सक्रियतेतङ दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येत आहे.

संशोधनाची समस्या (Research Problam) :-

न्यायालयीन सक्रियता ही अलीकडील काळात समोर आलेली संकल्पना आहे. त्यामुळे न्यायालयीन सक्रियता म्हणजे जाय? आणि तिचा उदय होण्याच्या प्रमुख कारणांचा शोध घेण्यासाठीच हा विषय निवडण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Research Objectives) :-

1. न्यायालयीन सक्रियता म्हणजे काय हे जाणून घेणे.
2. न्यायालयीन सक्रियता निर्माण होणाऱ्या प्रमुख मुद्यांचा आढावा घेणे.
3. न्यायालयीन सक्रियतेमुळे नागरिकांना न्याय मिळतो का यांचा आढावा घेणे.

संशोधनाचे महत्त्व (Research Importment) :-

लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये कामाचे विभाजन करतेवेळी कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ अशी त्रीस्तरीय व्यवस्था स्थाप-ा करण्यात आली. परंतु जेव्हा शासन जनतेचे प्रश्न सोडविण्यात अपयशी ठरते तेव्हा जनता आपल्या प्रमुख मागण्यासाठी न्यायालयाकडे धाव घेत असते. त्यामुळे न्यायालयीन सक्रियतेचा अभ्यास करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

-यायालयीन सक्रियतेचा अर्थ (Meaning of Judicial Activism):-

ज्या बाबींची पूर्तता जरजे ही वास्तविकपणे कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी असते अशा बाबींसंबंधी जेव्हा न्यायालय निर्णय देत असते अशावेळी -यायालय सक्रिय झाले असे म्हटले जाते. उदा.पर्यावरणाची काळजी घेणे, तुरूंगातील कैद्यांविषयी विविध तरतुदी करणे, विविध प्रकरणांची न्याय्य चौकशी करणे यासारख्या बाबींवर कारवाई करणे हे कार्यकारी व कायदेमंडळाचे काम आहे. मात्र अलीकडील काळात या दोन शाखांच्या निष्क्रियतेमुळे न्यायालय त्याबाबत निर्णय देत असल्याचे दिसून येते त्यालाच न्यायालयीन सक्रियता असे म्हटले जाते.

-यायालयी-ा सक्रियता संकल्पनेचा विकास (Development of Judicial Activism)

1980 मध्ये छआग्रा सुरक्षा गृहङ खटला हा -यायालयी-ा सक्रियतेचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. आग्रा येथील सुरक्षा गृहातील गैरसोयी आणि अमानवी व्यवस्थेबद्दल कायद्याच्या दोन प्राध्यापकांनी छइंडियन एक्सप्रेसङ वृत्तपत्राला पत्राद्वारे माहिती कळविली. त्याच वर्षी

दिल्ली येथील महिला गृहातील परिस्थितीबद्दल दिल्ली विधी शाखेच्या एका विद्यार्थ्याने अर्ज दाखल केला, तर तीन पत्रकारांनी स्त्रियांचा बाजार उघडकीस आणून अत्याचारित स्त्रियांना नुकसानभरपाई द्यावी आणि त्यांचे पुनर्वसन करण्याची मागणी केली.

न्यायालयाने पोलीस कोठडीत होणारे मृत्यू, हुंड्याच्या ज ारजावरून होणारे खून, पोलीस स्टेशनमधील बलात्कार इत्यादी घटनांची दखल घेण्यास सुरूवात केली. पुढे 1993 या एकाच वर्षात आपल्या महत्त्वपूर्ण निर्णयात श्रीनगर येथील हजरत बल दर्ग्यातील निष्पाप व्यक्तींच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याचा, मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या अधिकारांचे समर्थन करणारा गंगा नदी आणि ताजमहालास प्रदुषणामुळे धोका पोहचणाऱ्या प्रदूषित कारखाने बंद ज रजे इत्यादी महत्त्वपूर्ण निर्णय दिले.

कार्यकारी सत्तेच्या अधिकारक्षेत्रातील अनेक बाबींविषयी न्यायालय निर्णय देऊ लागले. नरसिंह राव सरकारने इतर मागासवर्गीयांच्या आरक्षणाचा प्रश्न न्यायालयात नेल्यानंतर न्यायालयाने व्ही.पी.सिंगांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय आघाडी शासनाच्या आरक्षणाच्या धोरणाचा पाठपुरावा केला.

हवाला खटल्यामध्ये तर न्यायालयाने कार्यकारी शाखेला आपले काम कसे करावे याविषयीच आदेश दिले. या खटल्यात केंद्रीय गुन्हे अन्वेषण शाखेच्या प्रमुखांना खटल्याच्या दैनंदिन घडामोडिंविषयी सविस्तर माहिती कळविण्याचे आदेश न्यायालयाने दिले. अशाच प्रकारे 1996 मध्ये 500 करोडच्या पशुखाद्य घोटाळ्याची चौकशी करण्यासाठी गुन्हे अन्वेष-ा शाजेला हिरवा कंदील दाखविण्याचा आदेशही न्यायालयाने दिला होता. झारखंड मुक्ती मोर्चा खटल्यात गुन्हे अन्वेषण शाखेच्या अधिकाऱ्यांनाच न्यायालयाचे अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले.

अशाप्रकारे भारतीय राजकीय व्यवस्थेत कायदे व कार्यकारी शाखा यांच्या दुर्बलतेमुळे व निष्क्रियतेमुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्याचे कार्य न्यायमंडळाने केले आहे. कायदेमंडळ आणि शासन लोकांना रूचणार नाहीत अशाप्रकारे परखड निर्णय घेण्यास तयार होत नव्हते. याऐवजी लोकानुरंजनवादी धोरणांचा अवलंब सातत्याने करू लागले. परिजामी सामा-य लोज -यायालयाकडे धाव घेण्याच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. लोकांच्या या अपेक्षांना दिलेल्या प्रतिसादातून न्यायालयीन सक्रियता ही संकल्पना पुढे आली.

न्यायालयीन सक्रियतेचे गुण (Merit of Judicial Activism)

1. शासनाच्या उदासिनतेमुळे नागरिकांच्या अधिकारांचे शोषण होत असताना नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही भारतीय राज्यघटनेची जबाबदारी आहे. त्यामुळे घटनेच्या उद्दिष्टानुसार न्यायालयाचे वर्तन असल्याने कायदेमंडळ किंवा कार्यकारी मंडळाच्या अधिकारांवर कोणत्याही मर्यादा येत नाहीत.
2. कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाचे धोरण हे निवडणुका जिंकण्यापुरते मर्यादीत असल्याने जनतेच्या मागण्या आणि प्रश्नाकडे मुद्दामहून दुर्लक्ष केले जात आहे. परिणामी जनतेला आपल्या मागण्यासाठी न्यायालयाकडे धाव घ्यावी लागत असल्याने न्यायालयाला त्यांच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी सक्रिय होणे आवश्यक आहे.
3. सत्यरंजन यांच्या मते, न्यायालयामध्ये दुर्बलातल्या दुर्बल लोकांना न्याय मिळण्यासाठी जनहितार्थ याचिका महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.
4. नागरिकांना व्यक्तिप्रतिष्ठा , स्वातंत्र्य, समता आणि न्यायाची हमी मिळावी तसेच शासनसंस्थांच्या उत्तरदायित्त्वाची हमी मिळावी यासाठी शासनाच्या कार्यावर न्यायालयाचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.
5. जनहितार्थ याचिकांनमुळे शासनातील मंत्री आणि सनदी अधिकाऱ्यांचा भ्रष्टाचार उघडकीस येण्यास मदत झाली.
6. पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रदुषित कारखाने आणि कंपन्यावर प्रतिबंध लावण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
7. पोलीस प्रशासनामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्या आहेत.

न्यायालयीन सक्रियतेचे दोष (Defects of Judicial Activism)

1. न्यायालयामुळे कायदेमंडळास आणि कर्यकारी मंडळाच्या अधिकारक्षेत्रात अनावश्यकपणे हस्तक्षेप होत आहे.
2. ज्या क्षेत्रात न्याय मंडळास अनुभव नाही अशा क्षेत्राबद्दल न्यायालय निर्णय देऊ लागले.
3. न्यायमंडळाने इतर शाखांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप करून आपल्या अधिकारक्षेत्रात अनावश्यकपणे वाढ केल्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेतील सत्तासंतुलन ढासळले आहे.
4. जनहित याचिकेच्या माध्यमाचा अनेकांकडून दुरूपयोग केला जातो.

सारांश

1970 च्या दशकानंतर न्यायालयाने अनेक निर्णयांच्या माध्यमातून घटनात्मक स्वातंत्र्याचे रक्षण, मानवी हक्काचा विस्तार व संरजज ज ेले आहे. त्याचप्रमाणे कार्यकारी मंडळास नियंत्रणाखाली ठेवण्याची क्षमताही सिद्ध केली आहे. शासनाच्या इतर शाखांची

निष्क्रियता आणि अकार्यक्षमतेमुळे न्यायालयाकडे वळलेल्या जन अपेक्षांना सकारातमक प्रतिसाद देण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय शासन प्रक्रियेतील गेल्या 60 वर्षातील संस्थातमक व्यवहार पाहिल्यास कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ या राज्यसंस्थेच्या संस्था जणू मोडकळीस आल्यामुळेच न्यायालयीन हस्तक्षेपाची प्रक्रिया पुढे आली हे लक्षात येते. 1970 पर्यंत कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यात योग्य संतुलन असल्यामुळे न्यायालय सक्रिय होऊ शज ले -ाही. एकंदरीत न्यायालयीन सक्रियतेत काही प्रमाणात दोष असतील परंतु न्यायालयाची भूमिका योग्यच आहे. यात शंका घेण्यास कुठेही जागा नाही.

संदर्भग्रंथ

1. *अशोक मोडक, प्रभाकर नानकर, देश विदेशो की राष्ट्रीय विचारधाराएँ, 1990*
2. *अमित वाजपेयी, भारतीय राजनीति में धर्म और जाती, सुमित इंटरप्राइजेस*
3. *सुशीलचंद्र सिंह, राजनीतीके सिद्धांत, प्रकाशन, सरस्वती बुक डेपो, मेरठ, 1954*
4. *मनोज कुमार, लोकतंत्र एवं विश्वशांती, अर्जून पब्लिकेशन, हाऊस दरियागंज, नई दिल्ली, 2007*
5. *पुकराज जैन, राजनीति विज्ञान के सिद्धांत, पब्लिकेशन, साहित्य भवन आगरा, 1989*
6. *अशोक कुमार, राजनीति विज्ञान, उपकार प्रकाशन, आगरा 2019*
7. *मी-ाक्षी सिंह, भारतीय राजनीति में भ्रष्टाचार, ओमेगा पल्बिकेशन, नई दिल्ली.*
8. *राजीव भार्गव आणि अशोक अर्चराय, राजकीय सिद्धांत आणि प्रस्तावना, 2011,*
9. *एन.डी.आरोडा, राजनीति विज्ञा-ा, मॅग्रा हील प्रज ाश-ा, नई दिल्ली, 2013*
10. *डॉ.बी.एल.फडिया, राजनीति विज्ञान, प्रतियोगिता साहित्य सिरीज, आगरा*
11. *व्ही.बी.पाटील, के सागर पब्लिकेशन, राजकीय सिद्धांत आणि संकल्पना*
12. *तुकाराम जाधव, घटनात्मक प्रक्रिया, युनिक ॲकडमी, पुजे*
13. *R.Sushila, Liberty, Equality and Social Justice, Ajanta, Publications, India, 1990*
14. *Dr.B.R.Ambedkar, The Constitution of India, General Press Publiciton*
15. *Steven D.Smith, Judicial Activism, Springer International Publishing Switzerland, London, 2015*
16. *B.Shiva Rao, The framing of indias constitution: A Study, The Indian institution of public Administration, New Dehil, 1968*
17. *Dasgupta Biplab, The Naxalite Movement, Bombay, 1974*
18. *E.S.Corvin, Essay on Judicial Review, Encyclopaedia of Social Scienc*
19. *www.wikipedia.org*
20. *http://www.legalserviceindia.com/legal/ariticle*
21. *writ petition2053/2014*
22. *www.indianexpress.com*
23. *www.digitallibraryonline.com*
24. *wwww.abhivyaktyapps-sant-sahitya.en.aptoide.com*